

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477.6)"19"

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.26>**Войтович Н.М.**

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

РУСАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ

У статті розглядаються русальні обряди у контексті народних демонологічних вірувань та уявлень; аналізуються ті мотиви, які, за уявленням українців, пов'язані із поминанням русалок у різні періоди народного календаря. **Методологія дослідження** – системний підхід до вивчення традиційно-побутової культури з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації та узагальнення. Для уточнення вже відомої інформації, відстеження трансформаційних процесів у народних віруваннях та русальних обрядах проведено низку польових експедицій. Застосовуємо також метод пережитків та історико-порівняльного аналізу. **Наукова новизна** розвідки – це акцент на традиційних народних аспектах трактування русальних обрядів українців на підставі уведення у науковий обіг польових етнографічних матеріалів. **Висновки.** Русалками слід вважати не лише потопельників, а й загалом народжених і померлих на Трійцю, або навіть в інший час народного календаря, а масовість та характер проводів русалок вказують на вшанування померлих загалом. Існують принаймні два незалежних один від одного образи, що мають різну тенецу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду. Обряди, пов'язані із поминанням русалок, поширені у різні періоди народного календаря, проте на більшості території України переважно ушановували їх на Зелені свята.

Ключові слова: русалки, русальні обряди, Зелені свята, народна демонологія, народна культура.

Постановка проблеми. Уявлення українців про потойбічний світ тісно пов'язані з традиційною обрядовістю, зокрема з народним календарем. Позитивно, що в календарному циклі збережено багато різнобічної інформації про русалок та обрядів, пов'язаних із ними. З іншого боку, на жаль, відбувається процес стирання локальних особливостей, розмивання давніше цілісних за своєю структурою русальних обрядів. Саме тому сучасному досліднику доволі важко розпізнати автентичність в їх описах та у самому образі русалки як демонічної істоти. Досі дослідники не дали однозначної відповіді на питання щодо того, яким є походження самого терміну «русалка»; поминали русалок лише на Зелені свята чи й в інші періоди народного календаря.

Аналіз досліджень і публікацій. У різні часи з різних точок зору образ русалки вивчали О. Афанасьєв, І. Снегірьов, Ф. Міклошич, С. Токарев, Е. Померанцева та інші вчені. Всі ці дослідники

вважали, що уявлення про русалок та більшість русальних обрядів побутували ще у дохристиянські часи і, незважаючи на впливи Церкви, у трансформованому вигляді дійшли до наших днів. Проте в українській історіографічній науці образ русалки залишається радше опоетизовано-романтичним – без належного вивчення та обґрунтування його генетичного походження. Зі сучасних дослідників, які займаються даною проблематикою чи, принаймні, торкаються певних її аспектів, можна назвати Володимира Галайчука, Віктора Давидюка, Віру Соколову, Людмилу Виноградову та ін.

Мета статті – охарактеризувати основні календарні обряди, пов'язані з поминанням русалок і на основі цього спробувати дати відповідь: ким по-суті є дані істоти, поминали їх лише на Зелені свята, чи, можливо, в інший період народного календаря.

Виклад основного матеріалу. Відомий історик М. Грушевський писав: «Від назви свята

(русалії, русальний тиждень) сі мерці, які ходять тоді, лякають або затягують до себе живих, одержали назву русалки, при чому, як у нашого дідька, тут помішалось поняття душ померлих, нехрещених дітей з водяними та польовими німфами, духами збіжжя, і назва русалок і мавок перейшла на сі образи» [8, с. 214]. Здавалось би, очевидним є факт, що русалками слід вважати не лише потопельників, а й загалом народжених і померлих на Трійцю (або навіть в інший час), а масовість та характер проводів русалок вказують на шанування померлих загалом. Ще однією цікавою обставиною є те, що, наприклад, на Слобожанщині русалки бояться сміху, що ставить їх в один ряд з небіжчиками [10, с. 132]. Водночас, за спостереженнями дослідників, сміх несумісний із зонами смерті і може навіть виконувати очисну функцію [24, с. 67], тому русалки, які сміються, не можуть сприйматися як винятково хтонічні істоти.

Власне тому дослідник В. Давидюк вважає, що існують принаймні два незалежних один від одного образи, що мають різну генезу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду [10, с. 132].

Підтвердженням даної тези є мотив загадування русалкою загадок. Незважаючи на те, що такий мотив в обрядовій практиці загалом належить до перехідних ритуалів, все ж мертві загадок не загадують, бо вони взагалі не говорять. Отже, виходить, що русалка не пов'язана зі світом мертвих. Тоді хто вона? Ритуальна жертва, яку приносили полю задля доброго врожаю. Така русалка користувалася правом знайти собі заміну у вигляді спійманої в полі дівчинки-дитини.

Український етнографічний матеріал фіксує принаймні три періоди календарної антропоморфної жертви. На Західному Поліссі солом'яну ляльку топили на великодньому тижні [9, с. 185–186], на Слобожанщині аналогічне потоплення відбувалося на Купала [14, с. 157], а на Буковині снопи палили на Коляду. А в Мозирському районі на Гомельщині на ці ж календарні періоди припадають тижні, які називаються *русальними* [6, с. 110]. Існувало також повір'я, що русалки виходили з води ще й на Пасху. Тому необхідно було «зачиняти двері в храмі, щоб не набігли русалки» [19, с. 103–104]. До слова, південні слов'яни, зокрема болгари *русальцями* називали загіблх учасників ритуальних боїв. Тож за жертву могла сприйматися й мимовільна, передчасна неприродна смерть. Дехто

з сучасних авторів вважає, що русалка – це ритуально вбита дівчина чи жінка для жертви водяним духам [22, с. 232].

З русальним тижнем пов'язані певні заборони та обереги від русалок на Трійцю: не треба виносити малу дитину надвір, небажано ходити до лісу, у поле поодиноці [28, с. 130]. Про те, що русалка як «заложний» покійник причетна ще й до небесних вод, свідчать повідомлення з Київського Полісся, які стосуються саме Трійці. На думку поліщуків, саме русалки «тримали» дощі, тому у випадку засухи дощу очікували саме на русальному тижні [4, с. 400]. Мабуть, через те бойки в Зелений понеділок організовували ритуальні обходи по царинах (засіяних полях. – *Н.В.*), щоби пішов дощ [26, с. 49]. Своєрідним табу підлягав ряд господарських робіт як у хаті, так і в полі: від Зеленої п'ятниці і впродовж усього русального тижня уникали важких господарських і хатніх робіт. Ці заборони пов'язували з тим, що русалки можуть помститися людям, які працювали на русальному тижні. Особливо боялися порушувати ці заборони в день, коли русалки відходили [7, с. 202]. Проте, як відомо, до важких чи до будь-яких брудних робіт не бралися не лише під час важливих свят, але й у будні, коли, наприклад, справляли *деди*. Очевидно, на деди не працювали не стільки з боязні помсти, скільки з поваги. Мешканці Бойківщини здавна перед Зеленими святами цілий тиждень постили, «щоби худоба велася» [13, с. 46], а гуцули «вже в п'ятницю гріхуються робити, бо се пам'ятна п'ятниця: не можна робити, аби не порохити порохами померші душі» [20, с. 47]. Як вважав К. Кутельмах, це могло стосуватися колись і русалок [17, с. 195]. Зрештою, русальним міг називатися не лише тиждень після Трійці, бо наприклад, на Гомельщині русальницю відзначали тричі на рік – на Великдень, Трійцю та Різдво [10, с. 125].

Переддень Трійці на Поліссі називався *Дідовою суботою*. Це був один із найшанованіших поминальних днів календарного року. А в Карпатах у *Зелену суботу* існував звичай прощати один одного, коли найстарший просив пробачення у наймолодшого [26, с. 52]. Можемо стверджувати, що крім Полісся архаїчні відомості про Зелені свята збережені також і в Карпатах, про що свідчить святкування тут п'ятниці перед Зеленими святами – русальної п'ятниці [11, с. 8].

Отож історико-етнографічні райони, де традиція зустрічі та проводів русалок і до сьогодні існує (щоправда, в рудиментарній формі) – це Полісся та Українські Карпати. До поминальних мотивів,

які існували на Поліссі, можна провести паралелі з Карпатського регіону (особливо виразним є порівняння поліських «троєцьких дідів», гуцульської «пам'ятної п'ятниці» та бойківської «русальної п'ятниці»). Саме з цих теренів України сучасним дослідникам необхідно черпати надзвичайно цінну інформацію про загадкових демонічних істот – русалок та обрядів, пов'язаних із ними.

Прийнято вважати, що на території України паралельно в уявленнях людей існують два типи демонічних істот – власне русалка та карпатська мавка. Ми ж стверджуємо, що це зовсім різні персонажі, оскільки різним є їх походження: перші походять з душ утоплених померлих перед шлюбом дівчат, другі – з душ померлих нехрещених дітей. До того ж, у Карпатах спорадично побутують уявлення і про мавку, і про русалку. Зрештою, з великим сумнівом душі нехрещених дітей, тобто мавок можна віднести до категорії «заложних» покійників, як це прийнято вважати у випадку з русалками. Тому що нехрещених дітей первісно ховали під порогом дому разом з предками-опікунами роду, на відміну від «нечистих» небіжчиків, яких ховали поза домом в різноманітних неприступних місцях.

Власне навіть образ дорослої русалки є досить суперечливим та неоднозначним. Наприклад, західнополіські уявлення про неї як про *бабу з залізним верцьохом* дуже нагадують карпатську *дику бабу із залізним макогоном* в руках (а останній, як відомо, властивими були також опікунські функції). Більше того, образ русалки тісно переплетений з іншими жіночими демонологічними персонажами Карпат – *перелесницею*, *повітрулею*, генезис яких слід шукати в душах померлих дітей.

Більше того, якщо дослідник Д. Зеленін писав про русалок як про покійниць [12, с. 134], тобто осіб жіночого роду, то нам вдалося зафіксувати корелятив чоловічого роду: «Русалок мертвий бере ї (дівчину. – *Н. В.*) і тягне в ріку» [1, арк. 4].

І сьогодні можна виявити матеріал, який свідчить про поминання нехрещених дітей. Слід зауважити, що Церква цього не робила й не дозволяла. Однак матері, в яких помирали нехрещені діти, після Зеленої неділі кидали для них у жито *крижмо* (полотно, в яке загортають дитину під час обряду хрещення. – *Н. В.*) [16, с. 38]. Така дія пов'язана із традиційними народними уявленнями про зв'язок тіла з одягом, де одяг символізував тіло, навіть був його заміником. Дітей, які народилися неживими та дуже часто снилися матерям, на Поліссі поминають у середу перед Пасхою, коли на порозі з'їдають несолений прісний хліб [27, с. 247]; на Прикарпатті – на

св. Маковея [15, с. 87]. Зазвичай у такі дні селяни оберігали своїх дітей та обмаювали їх колиски полином [18, с. 269]. Інколи, навпаки, (наприклад, в четвер у троїцький тиждень) дівчата йдуть «на жита» і на межах залишають хліб «для мавок, щоб жито родило» [5, с. 165]. На Харківщині нехрещених дітей та утоплениць, тобто русалок, поминали в суботу перед Трійцею [12, с. 134]. У подолян свято росалі – це перший день Петрівки (Петрівкою здавна називали українці один з чотирьох православних постів, що розпочинався за тиждень після Трійці та завершувався 12 липня. – *Н. В.*) [25, с. 416]. Найвідомішим святом русалок є власне їх «великдень», тобто четвер троїцького тижня. Давні дослідники вважали, що це свято не отримало назви від русалок, бо стародавні пам'ятки нічого не згадують про них – тільки про русальї (бісівські ігрища на честь сонця), які, до того ж, відбувалися не лише на Трійцю, а й перед Різдом, Богоявленням [23, с. 103].

Деякі науковці стверджують, що слово русалка не відоме й чуже на більшій частині Українських Карпат [12, с. 336]. Проте польові матеріали спростовують істинність цієї тези, оскільки, принаймні на Бойківщині, терміни русалка, русалія і русальна п'ятниця є досить поширеними [1, арк. 4; 2, арк. 4; 3, арк. 15]. Русальну п'ятницю в цьому переліку можна вважати пізнішою контамінацією, яка відбулася внаслідок розмивання міфологічних уявлень про русалок. Бойки здавна стверджували: «Хоча п'ятниця русальна не є свято, однако мало де роблять у сесь день» [11, с. 8]. У цей день можна було з допомогою так званого тучного (рясного. – *Н. В.*) зілля визначити подальшу долю людини: «Аж ізов'яне, то умре, аж росте, то буде жити» [21, с. 445].

Висновок. Отже, припускаємо, що русалками слід вважати не лише потопельників, а й загалом народжених і померлих на Трійцю, або навіть в інший час народного календаря, а масовість та характер проводів русалок вказують на вшанування померлих загалом.

Існують принаймні два незалежних один від одного образи, що мають різну генезу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду.

Русальні обряди поширені у різні періоди народного календаря, проте на більшості території України переважно ушановували русалок на Зелені свята.

Список літератури:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 207-Е, 12 арк.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 210-Е, 23 арк.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 211-Е, 19 арк.
4. Васянович О. «Нечисті» покійники в метеорологічних уявленнях жителів Центральноукраїнського Полісся. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2006. Вип. 3–4 (69–70). С. 398–402.
5. Виноградова Л. Мавка. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Москва : Международные отношения, 2004. Т. 3: К(Круг) – П(Перепелка). С. 165–166.
6. Виноградова Л. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции. *Славянский и балканский фольклор*. Москва, 1986. С. 88–135.
7. Гнатюк В. Знадоба до української демонології. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. 33. 237 с.
8. Грушевський М. С. Історія української літератури : У 6 т., 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. 392 с.
9. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Вежа, 1997. 310 с.
10. Давидюк В. Русалки і русальці. Реліктові форми русальної звичаєвості. *Давидюк В. Кроковес колесо : нариси з історичної семантики українського фольклору*. Київ : Наукова думка, 2002. С. 118–138.
11. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі. *Етнографічний збірник*. Львів, 1896. Т. II. С. 1–38.
12. Зеленин Д. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки. Москва : Индрик, 1995. 432 с.
13. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. 3. С. 33–60.
14. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Харьков, 1907. С. 157–163.
15. Кабакова Г. И. Дети некрещеные. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Москва : Международные отношения, 1999. Т. 2: Д–К(Крошки). С. 86–88.
16. Колодюк І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх «витравлювання плоду». *Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць*. Київ : Унісерв, 2007. Вип. 22. С. 34–40.
17. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів, 1999. Вип. 2 : Овруччина. 1995. С. 191–210.
18. Лепкій Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря : Письмо літературно-наукове для руских родин*. Львов, 1886. Ч. 15-16. С. 269-270.
19. Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. Санкт-Петербург, 1903. 234 с.
20. Онищук А. Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записані у 1907–1910 р. в с. Зелениці. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1912. Т. 15. С. 1–61.
21. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938. Частина I: Звучання і морфологія. 549 с.
22. Парсамов С. С. Водно-мифологические персонажи земного происхождения. Кировоград, 1995. 321 с.
23. Петрушевич А. С. О языческих играх в честь Солнца у Словен. *Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою Матицею*. Львов, 1887. Выпуск 4. С. 102–109.
24. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1986. 365 с.
25. Свидницький А. Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. *Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 412–455.
26. Срезневский И. И. Дополнения и замечания. *Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиян*. Харьков, 1843. С. 45–57.
27. Толстая С. М. Полесский народный календар. Москва : Индрик, 2005. 600 с.
28. Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. Lwów; Warszawa; Kraków, 1928. 192 s.

Voitovych N.M. MERMAID RITES OF UKRAINIANS IN THE CONTEXT OF FOLK DEMONOLOGY

The aim of the research. The article considers of mermaid rites in the context of folk demonological beliefs; the motives that, according to Ukrainians, associated with the commemoration of mermaids in the different periods of the folk calendar are analyzed. *The methodological basis is* a systematic approach to the study of traditional culture, in particular mermaid rites using general scientific methods, especially systematization and generalization. To clarify the already known information, to trace the transformation processes in folk beliefs and mermaid rites, a number of field expeditions were conducted. We also use the method of remnants and historical-comparative analysis. *The scientific novelty is* the emphasis on the traditional demonological aspects of the mermaid rites on the basis of the introduction into scientific circulation of field ethnographic

---

materials. **Conclusions.** Mermaids should be considered not only drowning, but also those born and died on the Holy Trinity, or even in another period of the folk calendar; the mass and nature of the funeral mermaids indicate the honoring of the dead in general. There are two independent images at least that have different genesis but the same name. One type of this image is otherworldly, the other is completely earthly. The essence of this discrepancy may be that mermaids were called not only imaginary spirits of the dead, but also participants of the mermaid rite. Rituals associated with the commemoration of mermaids are common in different periods of the folk calendar, but in most parts of Ukraine they were mostly celebrated on Pentecost Holidays.

Key words: mermaids, mermaid rites, Pentecost Holidays (Holy Trinity), folk demonology, folk culture.